

17. Никифоров С. Полномочия суда в стадии досудебного производства / С. Никифоров // Законность. – 2003. – № 5. – С. 44–45.
18. Попелюшко В. Слідчий суддя у кримінальному провадженні: процесуальний статус та процесуальні функції / В. Попелюшко // Право України. – 2013. – № 11. – С. 145–152.
19. Штогун С., Банах С. Особливості повноважень слідчого судді / С. Штогун, С. Банах // Юридичний вісник України. – 2013. – № 32 (945) 10–16 серпня 2013 року. – С. 12.
20. Конституції України від 28 червня 1996 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/page4>.

РОГАТИНСЬКА Н. З.,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри публічного права
(Тернопільський національний
економічний університет)

МУДРАК Р. М.,

студент кафедри публічного права
юридичного факультету
(Тернопільський національний
економічний університет)

УДК 343.144

ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ МАЛОЛІТНЬОЇ АБО НЕПОВНОЛІТНЬОЇ ОСОБИ

Розглядаються процесуальні й тактичні проблеми допиту малолітніх (неповнолітніх) потерпілих. Звертається увага, у разі необхідності, на залучення психолога, спеціаліста у галузі дитячої чи юнацької психології. Описуються тактичні прийоми та процесуальний порядок допиту.

Ключові слова: малолітні (неповнолітні), допит, свідок, потерпілий, процесуальна сторона допиту, тактика допиту неповнолітніх.

Рассматриваются процессуальные и тактические проблемы допроса малолетних потерпевших. Обращается внимание, в случае необходимости, на привлечение психолога, специалиста в отрасли детской или юношеской психологии. Описываются тактические приемы и процессуальный порядок допроса.

Ключевые слова: малолетние (несовершеннолетние), допрос, свидетель, потерпевший, процессуальная сторона допроса, тактика допроса несовершеннолетних.

The judicial and tactical problems of interrogation of very young victims are considered. Indicated the need to involve a psychologist, a specialist in children's or youth branch of psychology. Describes the tactics of the working stage of the interrogation.

Key words: juvenile (minors), interrogation, witnesses, victim, the procedural side of interrogation, tactics of interrogation of minors.

Вступ. Допит як важлива і найчастіше практикована слідча дія є однією з форм отримання доказової інформації, процесуальний засіб формування і перевірки доказів. У результаті допиту здобувається і перевіряється значна частина відомостей про злочин, встановлюються мотиви та мета злочину, а також умови, за яких він відбувався та які сприяли його скоєнню. Процесуальний порядок проведення допиту регламентується нормами КПК України (ст. 107, 143-146, 166-171, 201, 300, 303, 304, 307, 308, 311). Як у теорії кримінального процесу, так і у практичній діяльності слідчих підрозділів є ряд проблемних аспектів, які стосуються особливостей допиту такої категорії потерпілих, як неповнолітні.

Питання неповнолітніх (малолітніх) завжди привертало увагу таких науковців, як О.М. Васильєв, Л.М. Карнеєва, В.О. Коновалова, М.М. Коченов, Н.Р. Осіпова, С.В. Кузнецова, Т.С. Кобцова, В.В. Печерський, С.Ю. Рєвтова, С.К. Пітерцев, О.О. Степанов, М.І. Порубов, О.Ю. Скічко, О.Б. Солейов, Є.О. Центров, В.Ю. Шепітько та інші.

У криміналістичній та процесуальній літературі поняття допиту як слідчої дії тлумачиться по-різному. Досліджуючи тактику слідчих дій, Є.М. Лівшиць та Р.С. Белкін визначають поняття допиту як процес передачі слідчому допитуваним інформації про подію, яка розслідується, або про пов'язані з нею обставини і про причетних осіб [10, с. 97].

На погляд українських науковців, допит – це процесуальна дія, яка являє собою регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-логічний процес спілкування осіб, котрі беруть у ньому участь, та спрямований на отримання інформації про відомі факти, що мають значення для встановлення істини у справі [7, с. 252]. За визначенням В.М. Тертишника, допит – це слідча дія, в процесі якої слідчий отримує від особи, яка володіє відомостями, що мають значення у кримінальній справі (свідка, потерпілого, експерта, підозрюваного або обвинуваченого), словесну інформацію про обставини події злочину та інші факти, які мають значення для встановлення об'єктивної істини і забезпечення правильного застосування закону [25, с. 506].

Складний і багатогранний характер допиту малолітніх потерпілих полягає в тому, що він як кримінально-процесуальна діяльність по встановленню обставин, що підлягають доказуванню, включає процесуальний, тактичний, організаційний, психологічний, педагогічний, етичний аспекти [9, с. 3]. Взаємозв'язок цих аспектів і співвідношення між ними виражаються в тому, що тактичні прийоми використовуються слідчим в суворій відповідності із кримінально-процесуальним законом і вимогами норм моральності з урахуванням вікових, психологічних і індивідуальних особливостей особистості малолітнього.

Постановка завдання. Метою цієї статті є аналіз процесуальних і тактичних проблем допиту малолітніх (неповнолітніх) потерпілих та з'ясування тактичних прийомів робочого етапу допиту.

Результати досліджень. Неповнолітні, тобто особи, які не досягли вісімнадцятирічного віку, класифікуються на такі вікові категорії: дитячий вік (до 1 року); раннє дитинство (від 1 до 3 років); дошкільний вік (від 3 до 7 років); молодший шкільний вік (від 7 до 11-12 років); підлітковий вік (від 11-12 до 14-15 років); старший шкільний вік (від 14-15 до 18 років) та можуть бути допитані під час кримінального провадження як свідки, підозрювані, обвинувачені, підсудні, засуджені. Кримінально-процесуальна регламентація особливостей допиту малолітніх та неповнолітніх осіб передбачена у ст. 226, 227 КПК України, а також главі 38 (Кримінальне провадження щодо неповнолітніх) [8].

Для детального вивчення допиту неповнолітнього (малолітнього) і тактики його проведення представляється необхідним розгляд двох взаємозв'язаних основ проведення цієї слідчої дії – процесуальної та тактичної.

Відповідно до ст. 166 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК) неповнолітній свідок викликається для допиту через законних представників. Повістка неповнолітньому свідку адресується одному з його батьків, опікуну, піклувальнику або адміністрації дитячого закладу, де він перебуває.

Стаття 32 Кримінально-процесуального кодексу України визначає поняття «законні представники» та надає конкретний їх перелік – це батьки, опікуни, піклувальники даної особи або представники тих установ і організацій, під опікою чи опікуванням яких вона перебуває. Таким чином, викладачі (представники) навчального закладу – загальноосвітньої школи, в якій навчається дитина, але не перебуває під опікою чи піклуванням, не є законним представником цієї дитини, оскільки в неї є батьки чи опікуни (піклувальники).

Стаття 168 КПК України регулює порядок проведення допиту неповнолітнього свідка. Зокрема, в ній зазначається, що допит неповнолітнього свідка віком до 14 років, а за розсудом слідчого – віком до 16 років, проводиться в присутності педагога, а при необхідності – лікаря, батьків чи інших законних представників неповнолітнього. Тобто участь педагога є обов'язковою лише при допиті свідка віком до 14 років. В інших випадках він запрошується тоді, коли свідок відстав у своєму розумовому розвитку, відлюдний і з ним важко встановити психологічний контакт. Як педагог може бути запрошений не тільки вчитель, а й вихователь дошкільного дитячого закладу, якщо допитується малолітній.

Крім того, свідкові, який не досяг 16 років, роз'яснюється його обов'язок говорити тільки правду, але про кримінальну відповідальність за відмову від дачі показань та за завідомо неправдиві показання він не попереджається.

Для викладачів, які є присутніми при допиті, необхідно зауважити, що показання неповнолітнього свідка у протоколі допиту повинні бути записані простими, зрозумілими йому реченнями, з врахуванням особливостей його мови. Протокол допиту малолітнього свідка має оголошуватися не йому, а педагогу, а також законному представнику, лікарю, якщо вони були присутні при допиті. Вони ж своїми підписами (на кожній сторінці і в кінці) засвідчують правильність запису показань малолітнього у протоколі.

Процесуальна сторона допиту малолітнього потерпілого має дві проблеми. По-перше, виклик і допит потерпілого на досудовому слідстві регламентується ст. 171 з додержанням вимог ч. 1, 2, 3 ст. 167 КПК

України. На відміну від свідка допит неповнолітнього потерпілого в КПК України не прописаний, що є, на наш погляд, суттєвою прогалиною. Тому на практиці при допиті неповнолітніх (малолітніх) потерпілих використовуються положення ст. 168 КПК України щодо допиту неповнолітнього свідка, тобто слідчим залучається педагог, а за розсудом слідчого – лікар, батьки, інші законні представники дитини. Однак незалучення вказаних осіб формально не є порушенням законодавства. По-друге, закон не вказує, з якою метою педагог запрошується на допит малолітнього, яким спеціальним вимогам він повинен відповідати. Аналіз існуючих точок зору дозволяє виділити три підходи до визначення мети участі педагога в допитах малолітніх: а) надання допомоги слідчому (дізнавачу) у встановленні психологічного контакту з допитуваним [29, с. 340; 21, с. 100], обрання найбільш доцільних методів психічного впливу [27, с. 82], формулювання педагогічно правильних питань, забезпечення оптимального емоційного стану допитуваного [1, с. 76] і т. д.; б) сприяння отриманню повних і достовірних показань [24, с. 52; 26, с. 103]; в) сприяння у встановленні обставин, що підлягають доказуванню по кримінальній справі [18, с. 80]. Представляється, що для участі педагога в допиті малолітнього притаманні всі три перераховані положення в сукупності.

Ю.П. Міхальчук вважає, що психолог запрошується на допит для виявлення психічних недоліків допитуваного [13, с. 38-39]. Вказане твердження є помилковим, оскільки для визначення психічного (психологічного) стану дитини має бути призначена судова експертиза, при проведенні якої психолог (або психіатр) матиме процесуальний статус експерта. Крім того, необхідно уточнити, що метою допиту є встановлення не достовірних, а правдивих показань потерпілого, оскільки достовірність, тобто відповідність дійсності, встановлюється шляхом аналізу показань з урахуванням як об'єктивних (термін події, відстань до об'єкту спостереження, освітленість, тривалість спостереження й ін.) та суб'єктивних (вік, психіка, розумовий розвиток дитини) факторів.

Виникає питання про спеціалізацію педагога. Не кожен педагог може сприяти отриманню показань малолітнього. Правильно вказує Л.Ю. Ароцкер, що у кожному випадку допиту неповнолітніх свідків слід залучати психолога [1, с. 103].

У спеціальній літературі також обґрунтовано рекомендується залучати психолога, а не педагога, на допит розумово відсталих підлітків, а також тих, яким властиві яскраво виражені індивідуально-психологічні особливості (надмірна імпульсивність, помітне переважання процесів збудження над процесами гальмування і т. п.) [12, с. 148; 22, с. 114].

Для допиту неповнолітніх потерпілих необхідно залучати не просто педагога, а психолога-фахівця в психології тієї групи дітей, до якої належить допитуваний. Наприклад, в Німеччині для усунення проблеми правдивості показань свідків обов'язково запрошується експерт-психіатр або психолог, коли виникає питання про правдивість показань неповнолітніх, особливо у справах про сексуальні злочини [14, с. 51].

Таким чином, представляється, що педагог (психолог) під час допиту неповнолітнього (малолітнього) повинен залучатися незалежно від того, в якому процесуальному статусі він бере участь у кримінальному судочинстві – підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, свідка, потерпілого, бо завдання фахівця в цій слідчій дії одне – сприяти отриманню від допитуваного повних і правдивих показань.

Для отримання повних і правдивих показань дитини перед слідчим залежно від ситуації встають конкретні завдання: встановлення психологічного контакту; створення невимушеної обстановки допиту; забезпечення оптимального емоційного стану підлітка; формулювання зрозумілих і педагогічно коректних питань, складання плану допиту; визначення оптимальної його тривалості; вибір способів фіксації показань і так далі.

Складність проведення допиту неповнолітніх обумовлена специфікою психології формування показань, віковими та індивідуальними особливостями. Особливу увагу той, хто проводить допит, повинен приділити психологічним особливостям допитуваного, його характеру, темпераменту, навикам, звичкам, мисленню, колу знайомств, способу життя, вихованню в сім'ї. Дані, що характеризують особу неповнолітнього, дозволяють прогнозувати його поведінку під час допиту, вибирати тактично правильний його напрямок, оцінювати достовірність показань допитуваного [28, с. 106]. Вивчення особи неповнолітнього займає центральне місце в організації його допиту [3, с. 174].

Тактика допиту неповнолітніх значною мірою обумовлена особливостями їх психіки (підвищеним навіюванням, схильністю до фантазування, високою емоційністю, нестійкістю поведінки), незначним життєвим досвідом, що нерідко приводить до неправильної оцінки ними розслідуваної події в цілому або окремих її елементів [29, с. 393].

Професор Н.Ш. Сафін визначає, що формування показань неповнолітніх являє собою психологічний процес, що характеризується повним і точним (або неповним і неточним – в залежності від конкретних об'єктивних та суб'єктивних обставин) сприйняттям конкретних подій і обставин за допомогою органів чуття і свідомості, запам'ятовуванням сприйнятого, переробкою і утриманням його в пам'яті, згадуванні (чи впізнанні) і правильним відтворенням в ході допиту повних і достовірних даних про подію та обставини [20, с. 66].

До вікових психологічних особливостей неповнолітніх можна віднести наступні: підвищена комфортність, навіювання, в основі поведінки може лежати чужа система цінностей; психологічна залежність від предметного світу, що служить регулятором відносин всередині вікових груп, при цьому речі можуть поставити в залежність від дарувальників, збуджувати до заздрості та агресії; схильність до особливих стереотипів, які мають зовнішній прояв, можуть проявлятися як символи групової приналежності; схильність до референтної (авторитетної) групи чи референта (найбільш авторитетної особи); негативізм, демонстрація незалежності можуть спонукати до антисоціальної поведінки; бравада, схильність до ризикових дій, жага до пригод, цікавість; легковажне ставлення до людських вад і слабостей; довірливість, невміння пристосовуватись до конкретних умов життя, розгубленість в конфліктних життєвих ситуаціях [19].

Н.В. Павлюк пропонує системи тактичних прийомів, спрямовані на подолання наслідків дії окремих психологічних особливостей, притаманних психіці неповнолітніх, які є бар'єром для одержання допитуючим повних і таких, що відповідають істині, показань. Щодо неповнолітніх допитуваних пропонується застосовувати тактичні прийоми допиту: використання різних видів запитань (деталізуючих, уточнюючих, контрольних, нагадуючих); зіставлення показань із точно встановленими фактами під час кримінального провадження; з'ясування інформації про проведення часу неповнолітнім у період між подіями, що ним сприймалися, і допитом; з'ясування емоційного стану неповнолітнього під час сприйняття події; встановлення інформації про те, чим був зайнятий неповнолітній у момент злочину, чи брав у ньому участь або тільки спостерігав його, чи була ця подія в центрі його уваги; з'ясування умов сприйняття події неповнолітнім та доступність для його розуміння сприйнятого; з'ясування змісту фантазій неповнолітнього, виявлення характеру мрій; роз'яснення важливості заперечних відповідей; викладення допитуваному вірогідного ходу подій; проведення слідчого експерименту; пред'явлення доказів, що є доступними розумінню допитуваного; повернення до певних місць показань з метою докладнішого висвітлення окремих обставин; використання різних наочних засобів; використання образотворчих здібностей неповнолітнього; допит на місці події, якщо це не зашкодить психіці неповнолітнього; висвітлення події з різних боків; пропонування допитуваному повторити розповідь в іншій послідовності; використання аналогії, порівняння, суперечностей усередині показань або з іншими доказами [16, с. 430].

В.О. Коновалова пропонує під час допиту неповнолітніх дотримуватись таких рекомендацій: створювати обстановку допиту, найбільш сприятливу для встановлення психологічного контакту; бути ввічливим та уважним, маючи на увазі підвищену самооцінку неповнолітнього, відчуття достоїнства; особливу увагу звертати на формування запитань – вони повинні мати зрозумілу, чітку форму, бути доступними і зрозумілими неповнолітньому, враховувати віковий та інтелектуальний розвиток; не вживати складні терміни; критично оцінювати отриману під час допиту інформацію, зіставляючи її з доказами, оперативно-розшуковими даними; акцентувати увагу допитуваного на наявних у справі доказах в цілях попередження неправди, відмови від дачі показань, обмови і самообмови; виключати проведення повторних допитів, а також довгого його проведення; використовувати інформацію про особу допитуваного, отриману офіційним та неофіційним шляхом як в процесі підготовки до допиту, так і під час нього; роз'яснювати присутнім стороннім особам їх роль у допомозі слідчому, акцентуючи увагу на тому, що оціночні функції не входять в компетенцію допитуючого [6, с. 119].

Допитуючий не може уникнути певного психологічного впливу на неповнолітнього з метою отримання правдивих показань, як вважає Н.Л. Борисов. У цьому немає нічого протизаконного та аморального (якщо тільки вплив не містить елементів обману чи насильства). Щодо методів правомірного психологічного впливу, то це наступні: метод переконання (повідомлення допитуваному відомостей з метою впливу на його емоції, інтелект, волю), метод викриття (передача допитуваному інформації з метою отримання більш повних відомостей), метод правомірного навіювання (шляхом вимоги, пропозиції, поради, прохання, застереження, попередження), метод емоційного експерименту (використання психологічного стану допитуваного), метод прикладу (особистий приклад або повідомлення про позитивні якості інших осіб) [2].

Аналіз спеціальної юридичної літератури свідчить, що окремі науковці пропонують залучати до участі в допиті як законних представників батьків, усиновителів, опікунів, піклувальників малолітньої чи неповнолітньої потерпілої особи. На нашу думку, однією з проблем, що потребує подальших досліджень, є визначення доцільності залучення до участі в допиті неповнолітньої потерпілої особи як законного представника її матері, яка зазвичай може негативно впливати на показання потерпілої особи. Так, В.Г. Дрьомов, досліджуючи питання допиту неповнолітнього обвинуваченого, стверджує, що підліток може відчувати в присутності батьків почуття страху, сорому тощо, чутливо реагувати на емоції батьків, стежити за їх мімікою, жестами, рухами і відповідно до цього давати показання або зовсім відмовитись відповідати на запитання слідчого [5, с. 7].

У тих же випадках, коли, на думку слідчого присутність батьків допоможе встановити контакт із потерпілим і буде сприяти його допиту, така присутність необхідна. У літературі пропонується

ся залучати до допиту авторитетних для допитуваного осіб, чия участь в слідчій дії не передбачена кримінально-процесуальним законом. Вказані дії рекомендуються як тактичний прийом, що стосується емоційної сфери особи допитуваного і перешкоджає повідомленню неправдивих показань [15, с. 47].

Як правило, малолітніх доцільно допитувати в звичній для них обстановці, в умовах, найбільш наближених до їх повсякденного оточення: у школі, вдома або в дитячому саду. У звичних для дітей умовах, в обстановці, малолітні потерпіли психологічно «урівнюють» своє становище зі слідчим, що сприяє відвертій бесіді, з ними значно простіше встановити контакт, допитувані відчують себе спокійніше, їх увага не розосереджується на вивчення незвичної обстановки кабінету слідчого, а концентрується на допиті [20, с. 23].

Важливе тактичне значення має тривалість допиту малолітніх. Малолітні можуть бути уважними і зосередженими певний проміжок часу, тому тривалість допиту не повинна перевищувати 15 хвилин для дітей до 7 років і 1 години для дітей до 14 років [17, с. 150].

Значно підвищують точність і повноту фіксації показань використання звуко- і відеозаписи допиту. О.Ю. Скічко вважає, що при допиті малолітніх потерпілих звуко-, відеозапис повинен стати обов'язковим засобом фіксації їх показань [23, с. 142]. Безперечно користь приносить відеозапис допитів малолітніх потерпілих, особливо тих з них, які погано володіють мовою і тому широко використовують для передачі інформації жести, міміку і інші виразні засоби. Звуко-, відеозапис показань дітей-потерпілих сприяє вдосконаленню процесу перевірки і оцінки доказів, що включає не лише дослідження фактів, про які повідомив допитуваний, але і аналіз умов, методів, засобів отримання від нього відомостей.

Оцінка показань дітей є найбільш складним питанням, яке доводиться вирішувати слідчому. Однієї з причин свідомо неправдивих показань є фантазування, до якого схильні діти. І це необхідно враховувати при оцінці їх показань. Крім того, різні спотворення можливі при відтворенні сприйнятого. Далеко не кожна людина здатна грамотно, чітко і ясно викласти побачене або почуте і особливо це відноситься до малолітніх [15, с. 102-104].

Висновки. Виходячи з наведеного вище, слід погодитися із криміналістами, процесуалістами та психологами у тому, що однією з основних особливостей при підготовці й проведенні допиту малолітньої чи неповнолітньої потерпілої особи є отримання слідчим у порядку, визначеному ст. 128 КПК України, консультативної допомоги фахівців, насамперед, психолога, спеціаліста у галузі дитячої чи юнацької психології. Знання психології формування показань, вікових та індивідуальних особливостей неповнолітнього допитуваного має вагомое значення для правильного обрання прийомів встановлення психологічного контакту, тактики допиту, режиму проведення допиту, здійснення впливу на неповнолітнього, оцінки його показань і, як результат, з'ясування необхідних обставин, отримання правдивої доказової інформації для встановлення істини у кримінальному провадженні.

Список використаних джерел:

1. Ароцкер Л.Е. Тактика и этика судебного допроса / Л.Е. Ароцкер. – М. : Юрид. литература, 1969. – 120 с.
2. Борисов Н.Л. О некоторых тактических моментах допроса несовершеннолетнего обвиняемого / Н.Л. Борисов // Сибирский юридический вестник. – 2001. – № 3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1116791>
3. Васильев А.Н. / Тактика допроса при расследовании преступлений / А.Н. Васильев, Л.М. Карнеева. – М. : Юрид. лит., 1970. – 208 с.
4. Гусаков А.Н. Следственная тактика (в вопросах и ответах) : учеб. пособ. / А.Н. Гусаков. – Свердловск : Издательство Урал.ун-та, 1991. – 147 с.
5. Дремов В.Г. Показания несовершеннолетнего обвиняемого в советском уголовном процессе : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 1970. – 23 с.
6. Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология / В.Е. Коновалова. – Х. : Издатель СПД ФЛ Вапнярчук Н.Н., 2006. – 176 с.
7. Криміналістика : підручник / Кол. авт. : В.М. Глібко, А.Л. Дудніков, В.А. Журавель та ін. ; за ред. В.Ю. Шепітька. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2001. – 684 с.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України : набув чинності 19 лист. 2012 р. – Х. : Одіссей, 2012. – 360 с.
9. Кузнецова С.В. Тактика допроса несовершеннолетних / С.В. Кузнецова, Т.С. Кобцова. – М. : Экзамен, 2004. – 96 с.
10. Лившиц Е.М., Белкин Р.С. Тактика следственных действий. – М., 1997.
11. Лукьянов Е. Особенности допроса несовершеннолетнего свидетеля и потерпевшего // Закон и жизнь. – 2005. – № 1. – С. 15–18.
12. Мифтахова Л.А. Проблемы участия психолога в уголовном процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Уфа, 2001.

13. Михальчук Ю.П. Основные уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты допроса несовершеннолетнего обвиняемого на предварительном следствии / Ю.П. Михальчук. – Краснодар, 2004. – 214 с.
14. Образцов В. Эксперт-психолог в суде Германии: оценка достоверности показаний / В. Образцов, С. Богомолова // Законность. – 2003. – № 1. – С. 50–52.
15. Орлов Ю.К. Основы теории доказательств в уголовном процессе : науч.-практ пособие / Ю.К. Орлов. – М. : Проспект, 2000. – 144 с.
16. Павлюк Н.В. Використання тактичних прийомів допиту неповнолітніх, спрямованих на нейтралізацію фантазування / Н.В. Павлюк // Криміналістика ХХІ століття : матер. міжн. наук.-практ. конф. 25-26.11.2010 р. – Х. : Право, 2010. – С. 427–430.
17. Порубов Н.И. Тактика допроса на предварительном следствии : учеб. пособие / Н.И. Порубов. – М. : БЕК, 1998. – 208 с.
18. Пронин К.В. Тактика допроса в суде : процессуальные и криминалистические аспекты : учебное пособие для вузов / К.В. Пронин. – М. : Юстицинформ, 2006. – 160 с.
19. Реуцкая И.Е. Психологические особенности допроса несовершеннолетних / И.Е. Реуцкая, О.И. Бродченко // Прикладная юридическая психология. – № 3. – 2008. – С. 55–68.
20. Сафин Н.Ш. Допрос несовершеннолетнего подозреваемого в советском уголовном судопроизводстве (процессуальный и криминалистический аспекты проблемы) / Н.Ш. Сафин. – Казань : издательство Казанского университета, 1990. – 160 с.
21. Селина Е.В. Применение специальных познаний в уголовном процессе / Е.В. Селина. – М. : Юрлитинформ, 2002. – 144 с.
22. Семьянова И.С. Проблемы совершенствования расследования преступлений несовершеннолетних (организационно-правовой аспект) : дис. ... канд. юрид. наук. – Омск, 2003.
23. Скичко О.Ю. Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии / О.Ю. Скичко / под. ред. В.И. Комисарова. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 184 с.
24. Сперанский К.К. Особенности допросов по делам несовершеннолетних / К.К. Сперанский // Социалистическая законность. – 1968. – № 4. – С. 50–52.
25. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України : підручник. 4-те вид. – К. : А.С. К., 2003. – 1120 с.
26. Тетюев С.В. Роль педагога (психолога) в допросе несовершеннолетних по уголовным делам / С.В. Тетюев // Правоведение. – 2009. – № 5. – С. 103–111.
27. Флоря Д.Ф. Проблемы получения показаний несовершеннолетних на предварительном следствии / Д.Ф. Флоря // Фундаментальные и прикладные проблемы управления расследованием преступлений : сб. науч. трудов. – М. : Акад. МВД РФ, 2005. – Ч. 1. – С. 78–83.
28. Шепитько В.Ю. Использование данных психологии в допросе несовершеннолетних / В.Ю. Шепитько // Проблемы социалистической законности. – Вып. 26. – 1991. – С. 106–110.
29. Шепитько В.Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія / В.Ю. Шепитько. – Х. : Харків юридичний, 2007. – 432 с.

